

Ramsele gamla kyrka med korpyramider, vanliga på 1600- och 1700-talen.

Sockenkyrkan och påven i Rom

När Mattmars kyrka i Jämtland skulle få golvet renoverat 1982 stötte arkeologerna på resterna av en träkyrka från 1000-talet. Säkert döljer sig fler sådana under andra stenkyrkor – de flesta har nämligen haft äldre föregångare av trä.

De första kyrkorna var inga socken- eller församlingskyrkor. De byggdes förmodligen privat av mäktiga stormän på deras gårdar. När bönderna började åläggas med kyrkskatt, så kallat tionde, omkring 1200 kom också sockenbildningarna igång. En del av skatten gick till prästens lön, en annan till biskopen och socknens fattiga, en tredje till bygge och underhåll av sockenkyrkan. Kyrkorna knöts nu allt hårdare till den katolska kyrkans organisation som ytterst styrdes av påven i Rom. Åren 1314–1319 krävde påven in tionde för att finansiera korståg i andra länder. Sköns församling i Medelpad var tydligen rikast för de betalade mest. Sköns medeltidskyrka är idag riven men dopfunten av gotländsk kalksten från 1100-talet kan du se i nya kyrkan.

Predikstolen i Grundsunda kyrka i Ångermanland från 1700-talets början.

Dopfunten i Alnö kyrka är daterad till 1210–1220-talet och är en av få i landet av trä. Foten är snidad i ett enda stycke i en stil som kombinerar fornnordiskt bildspråk med romansk ornamentik.

Lejonet från Bysans

På porten till Ytterlänns kyrka i Ådalen sitter en dörrkläpp i form av ett lejon. Den känns älderdomlig, som hämtad från en annan värld.

på 1100-talet förde hit dörrkläppen och satte den på den första lilla träkyrka, som han också bekostade och såg till att bygga.

Lejonet från Bysans tar oss tillbaka till den tid då områdets äldsta bevarade kyrkor byggdes. De hittills äldsta daterade finns i Jämtland – i Hackås, Nord-erö, Frösö och Åre – och byggdes under 1100-talets andra hälft. I Västerorrland har många kyrkor byggts om och daterbart trä försvunnit. Alnö, Boteå, Torsåker och Ytterlänns kyrkor är åtminstone från 1200-talets första hälft.

Kyrkobygget fortsatte men på 1500-talet byggdes nästan inga kyrkor alls. Orsaken var reformationen då kronan beslagtogs katolska kyrkans egendomar och bröt deras makt. Jämtland, som tillhörde Norge men löd under Uppsala ärkestift, drabbades av två länders reformationer. I Norge överfördes all kyrklig makt till kronan 1537, då prästerna tvingades godta den lutherska läran. I Sverige togs beslut om reformationen 1527, men de katolska sederna levde länge kvar. Först i slutet av 1500-talet övergick man till den lutherska läran.

När befolkningen ökade på 1700- och 1800-talen blev många kyrkor för små. Flera församlingar byggde då ut eller byggde nytt bredvid, men där befolkningsökningen inte var så stor behöll man kyrkorna. Kanske räckte det med att bygga läktare, som i Ytterlänns kyrka, eller förlänga långhuset, som i Hackås.

Hackås kyrka med rundad korabsid. Nedtill ser du Alnö kyrka med rakslutet kor. Alnö är den bäst bevarade romanska kyrkan i stiftet.

Lidens kyrka lär ha byggts av dominikanermunken fader Josephus 1483–1510. Klockstapeln från 1958 har en äldre som förebild.

Ytterlänns kyrka med stjärnvalv från 1400-talet och läktare från 1700-talet.

Romanskt, gotiskt och en drakes kamp

De stenkyrkor som byggdes före mitten av 1200-talet kallas *romanska* kyrkor. Deras utseende har sitt ursprung i den romerska basilikan som på 300-talet gav form till den första kristna kyrkan i Rom. De romanska kyrkorna utformades med ett kor som var smalare och lägre än långhuset. Koret hade rakt avslut som Alnö kyrka, eller en rundad absid som Hackås. Dessa två samt Norderö och Åre kyrkor är idag de enda bevarade med romanska kor. Koren var små med liten insyn och speglar tidens mässfirande – det var en angelägenhet endast för prästen. Ett annat romanskt kännetecken är att fönster- och dörröppningar hade rundad överdel. Precis som idag kallade man till gudstjänst med klockringning, men få kyrkor hade torn. Istället fanns fristående klockstaplar av trä på kyrkogården. Den omgavs av en bogårdsmur med kraftiga porthus, så kallade stigluckor.

Kyrkorna i Norrland följde samma utveckling som i övriga Europa, ytterst styrd av påven i Rom och i slutet av 1200-talet förändrades gudstjänsten. Församlingen skulle beskåda prästens upphöjande av hostian, nattvardsbrödet, och därför krävdes insyn i koret. Kyrkorna byggdes om i *gotisk* stil till salkyrkor med rektangulärt kyrkorum utan ett särskilt avgränsat kor. Fönster- och dörröppningar fick spetsig form med omfattningar av tegel och en del kyrkor försågs också med utsmyckningar i tegel på gavlarna. I slutet av medeltiden murades vackra stjärnvalv i tegel i flertalet av Västerorrlands kyrkor, men inte i Jämtland. Där lade man istället trätak. Dessförinnan var alla långhus öppna upp till takstolarna.

Kyrkornas väggar och tak fick dekorativa kalkmålningar med berättelser ur bibeln som prästerna använde till stöd för gudstjänsten. Under 1200-talets andra hälft målades heliga Margaretas martyrskap i koret i Hackås kyrka. Margareta var en kristen jungfru som år 305 led martyrdöden i Antiochia i nuvarande Syrien. Enligt sägnen sattes hon i fängelse för att hon bekände sig kristen. Där mötte hon djävulen i form av en drake som svalde henne men sedan spydde upp henne. Till slut blev Margareta halshuggen, helgonförklarad och beskyddare av barnafödandet. I den romersk-katolska kyrkan idag firas heliga Margareta den 20 juli.

Bilden överst visar triumfbågen mellan kor och långhus i Alnö kyrka. I Ragunda kyrka som du ser nedtill avskiljs koret med ett korskränk. Både korskränk och kyrkbänkar rekonstruerades på 1920-talet med de från 1600-talet som förlaga. Altarskåpet är från slutet av 1600-talet.

Mellan dopfunt och högaltare

Korset är den viktigaste kristna symbolen och var också kyrkans urform. Så byggdes Brunflo kyrka i slutet av 1100-talet, men på 1770-talet ändrades utseendet. Vad som aldrig förändrades, trots ombyggnader, var kyrkans riktning. Koret ligger alltid i öster – i soluppgången och ljuset. Kyrkan var en symbol för människans väg från ondskap och mörkret i väster till ljuset och Gud i öster.

När människorna på medeltiden steg in i kyrkan möttes de av *dopfunten*. Den stod i väster vid ingången och inte som idag i koret i öster. Livets heliga väg, ”via sacra”, började med dopet – inträdet i kyrkans gemenskap. På medeltiden ansåg kyrkan att odöpta var orena och de fick inte komma för långt in i kyrkan. Den heliga vägen fortsatte med kyrkgången genom *långhuset*, den symboliska platsen för jordelivet. Vägen in till himmelriket i koret markerades med *triumfbågen*. Korets golv var också högre än långhusets; himlen ligger på ett annat plan än jorden. Via sacra slutade vid högaltaret, den symboliska platsen för Guds närvaro.

På medeltiden fanns inga kyrkbänkar i långhuset som idag. Folket stod, knäböjde eller satt på väggfasta bänkar. De såg knappt prästen i det lilla koret eftersom det skyndes av ett *korskränk*. Högaltaret var platsen för den himmelska festen, nattvarden, som var Jesus sista måltid. Vinet symboliserar Jesus blod och brödet hans kropp. Prästen läste mässorna på latin och inledde nattvarden med ”Hoc est corpus”, ”Detta är Kristi kropp”. För folket som inte kunde latin lät det magiskt – ”hokus pokus” blev en trollformel.

När nattvardsbrödet lyftes hördes prästens mässande, korgossarnas körsång och den lilla primklockans klang. En doft av rökelse spred sig i det dunkla långhuset. Fönstren var mycket små, men tjärsticker, vaxljus och en ljuskrona spred ljus. Inredningen i övrigt var enkel. På kvinnoisidan till vänster om triumfbågen stod Mariaaltaret med madonnabild och till höger altaret för kyrkans skyddshelgon. Från triumfbågen kunde det hänga ett triumfkrucifix, Kristus på korset.

Absiden i Hackås kyrka med målningar av heliga Margaretas martyrskap.

”Östman, Gudfasts son” och möten med hedendomen

”Östman, Gudfasts son, lät resa denna sten och göra denna bro och han lät kristna Jämtland...” Så står det på Sveriges nordligaste runsten som restes på Frösön 1060–1080. Östman var en storman med makt att kristna ett helt landskap – kanske fadern Gudfast var en av Jämtlands första kristna. Fullt möjligt är det också att Östman fällde offerträdet och byggde Frösöns första träkyrka.

Omkring 1200 byggdes den ovanligt stora stenkyrkan på Frösön. På 1980-talet gjorde arkeologerna en spännande upptäckt under golvet i koret. De hittade en stubbe efter ett träd som fällts vid samma tid som runstenen restes. På stubbens rötter låg ben från olika vilda och tama djur, men mest från björn. Kan det vara resterna efter en offerlund!? Platsen heter Hov, så kallade man kultplatser på järnåldern, och bredvid finns också gravar från den tiden. Djur som offrades till gudarna hängde man upp i ett träd som symboliserade livsträdet Yggdrasil. Efter en tid föll kropparna ned och hamnade på marken under offerträdet.

När arkeologerna undersökte resterna efter Kvissle kapell i Njurunda, Medelpad, hittade också de spår från hednisk tid. Kvissle var en liten romansk stenkyrka med rakslutet kor som kan ha byggts i slutet av 1100-talet. I en grop under koret hittades ett silverhänge från 900-talet och en svinbete. I området finns stora gravhögar från den tiden, dessutom en runsten med ett rundat kors. De platser befolkningen på järnåldern var van att komma till för att dyrka sina hedniska gudar, fortsatte vara kultplatser även sedan människorna kristnats.

I ”Skelettakern” i Björned, Torsåkers socken, grävde arkeologerna fram en hel kyrkogård med kristna begravningar från 1000–1200-talet. Förmodligen fanns där också en privat gårdskyrka som ersattes av sockenkyrkan på 1200-talet.

Frösö kyrka har aldrig byggts ut men från början fanns ett torn där vapenhuset nu är.

När Åre kyrka förlängdes 1736 försågs den också med ett stjärnvalv av trä i gotisk stil. Idag är det Jämtlands enda bevarade stjärnvalv. Kyrkans murar av naturen visar hur alla stenkyrkor såg ut från början, innan de fick slät puts som målades vit.

Välkommen till Sankt Olofs land och medeltidskyrkorna i Härnösands stift

Svenska kyrkan

Brunflo kastal kan ha byggts omkring 1200. Sunne kastal är idag en ruin liksom medeltidskyrkan på bilden. Kyrkan övergavs och raserades 1835 när den nya kyrkan byggdes.

Kastalerna i Jämtland

Vid Brunflo och Sunne kyrkor finns landets nordligaste kastaler. Fler kan ha funnits men dessa två är de enda bevarade. Brunflo och Sunne ligger två mil från varandra vid Storsjön. Kastalerna byggdes förmodligen som försvarsanläggningar utan kyrklig innebörd och som maktsymboler.

Brunflo kyrka uppfördes i slutet av 1100-talet och utmärker sig som den enda i Härnösands stift med korsformig plan. Svenske ärkebiskopen lär ha haft Brunflo som säte och även låtit bygga kastalen. I gränslandet Jämtland representerade kanske de två kastalerna två kungamakter. Sunne kyrka och kastal såa enligt traditionen ha byggts av Norges kung Sverre Sigurdsson efter 1178. Då besegrade han den jämsta bondehären på Storsjöns is i slaget vid Andersö.

I Sankt Olofs spår

Selångers kyrka byggdes i början av 1200-talet och var en bland flera som helgats åt Sankt Olof – Nordens populäraste helgon genom tiderna. Under sina femton sista levnadsår, 1015–1030, var han kung i Norge och hette Olav Haraldsson. Han var gift med prinsessan Astrid som var dotter till Olof Skötkonung, Sveriges förste kristne kung. Som tonåring inledde Olav sin karriär i vikingahären, härjade i England och var med och förstörde London Bridge. I Norge kristnade kung Olav befolkningen med tvång, de som vägrade överge asagudarna lät han dräpa. När Olav dött upplevde folk mirakler vid hans grav och till hans ära byggdes Nidarosdomen i Trondheim. Kyrkan blev medeltidens främsta pilgrimsmål.

Pilgrimsmärke från 1250–1350.

Enligt traditionen landsteg Olav 1030 i Sankt Olofshamn vid Selångers kyrkoruin. På medeltiden sträckte sig havet dit upp via Selångersfjärden. Från hamnen gick sedan Olav med sina män längs Ljungan upp genom Jämtland och in i Norge. I slaget vid Stiklestad mötte han Tröndelagsbönderna och stupade. Om Olav landsteg vid Sankt Olofs hamn återstår att bevisa, men oavsett det startade den viktigaste pilgrimsleden till Nidarosdomen vid Selånger. Redan i slutet av 1000-talet började pilgrimer vandra dit för att söka bot för synder och sjukdomar. En fullgjord pilgrimsresa gav 40 dagars kortare tid i skärselden, då själen renades inför inträdet i paradiset.

Pilgrimslederna passerade heliga källor och kyrkor som ansågs viktiga att besöka, en av dem var Sänga kyrka i Ådalen. Kyrkan var byggd över en helig källa, vars vatten lindrade krämpor. Många blev tydligen hjälpta – de lämnade nämligen kvar kryckor och käppar som fick fraktas bort i stora hästlass.

Långt efter helgonkulten lagt sig gjordes ett litet fynd i ett av kyrkans altarskåp – ett pilgrimsmärke av bly som föreställer Sankt Olof. Märket var ett kvitto på fullföljd pilgrimsfärd och det syddes fast i dräkten. Det förvaras idag på Historiska museet i Stockholm men den heliga källan i Sänga kyrka finns kvar. Pilgrimsvandringarna fortsätter och i Jämtland namnger man, oftare än i andra landskap i Sverige, sina nyfödda gossebarn till Olof.

TECKENFÖRKLARING

Kyrka med helt bevarad plan avseende långhus och kor

Kyrka med långhus och kor ombyggda under medeltiden

Kyrka med långhus och kor ombyggda efter medeltiden

Kyrkor där mindre partier ingår som en del i nybyggd kyrka

Kyrkoruin

Riven kyrka

Pilgrimsleder

025 km

Marby kyrka i Jämtland kan vara byggd på 1300-talet.

Målningen från 1780-talet kan du se i Norderö kyrka som byggdes i slutet av 1100-talet.

Vägen till Härnösands stifts medeltidskyrkor

På 1520-talet fanns det 104 kyrkor i nuvarande Härnösands stift. Vid sekelskiftet 1900 hade drygt 80 rivits, byggts om, ödelagts eller förfallit till ruiner. Övriga kyrkor hade kvar sin medeltida karaktär och används idag som församlings- eller säsongskyrkor.

De medeltida församlingskyrkorna i Jämtland är Frösö, Hackås och Norderö. Motsvarande i Västerorrland är Anundsjö, Boteå, Grundsunda, Sidsensjö, Skog, Sänga, Torsåker och Överlänäs kyrkor.

Säsongskyrkorna används på sommaren för gudstjänster, bröllop, dop och som visningskyrkor. Jämtlands säsongskyrkor är Kyrkås och Ragunda, dessutom Åre som är öppen året runt. I Västerorrland har du Alnö, Högsjö, Liden, Ramsle, Vibyggerå och Ytterlänäs kyrkor.

Inget annat stift i Sverige präglas så mycket som Härnösands av Sankt Olof. Enligt legenden landsteg han i Selånger 1030 och följde älvdalarna till Norge. Pilgrimer har vandrat Sankt Olofs vägar sedan dess.

Med kartan i din hand kan du välja både bilvägar och pilgrimsleder – varsgod att leta rätt på dina favoritkyrkor i Sanktoloöföland.

1. Alnö

2. Alsen

3. Anundsjö

4. Arnäs

5. Aspås

6. Attmar

7. Berg

8. Bjärträ

9. Björned

10. Bodsjö

11. Borgsjö

12. Boteå

13. Brunflo

14. Bräcke

15. Dal

16. Ed

17. Edsele

18. Fjällsjö kapell

19. Fors

20. Frösö

21. Föllinge kapell

22. Grundsunda

23. Gudmundrå

24. Hackås

25. Hallen

26. Hammerdal

27. Haverö

28. Hede

29. Helgum

30. Hernö

31. Holm

32. Håsjö

33. Häggdånger

34. Häggenäs

35. Hällesjö

36. Hässjö

37. Högsjö

38. Indal

39. Junsele

40. Kall

41. Klövsjö kapell

42. Kvissle kapell

43. Kyrkesviken

44. Kyrkås

45. Lidens

46. Lillhårdal

47. Lit

48. Ljustorp

49. Lockne

50. Långsele

51. Marby

52. Marieby

53. Mattmar

54. Multrä

55. Myssjö

56. Mörsil

57. Njurunda

58. Nora

59. Norderö

60. Nordingrå

61. Näs

62. Näskott

63. Nätra

64. Offerdal

65. Oviken

66. Ragunda

67. Ramsle

68. Resele

69. Revsund

70. Rödo

71. Selånger

72. Sidsensjö

73. Själeavad

74. Skog

75. Skön

76. Sollefteå

77. Stigsjö

78. Ström

79. Styrnäs

80. Stöde

81. Sundsjö

82. Sunne

83. Sveg

84. Sänga

85. Säbrå

86. Sättna

87. Timrå

88. Torp

89. Torsåker

90. Tuna

91. Tynderö

92. Tännäs

93. Ullånger

94. Undersåker

95. Vibyggerå

96. Västerhus

97. Ytterhogdal

98. Ytterlänäs

99. Ädalsliden

100. Åre

101. Ås

102. Ångersjö

103. Överhogdal

104. Överlänäs

Ytterlänäs kyrka byggdes i början av 1200-talet.

Norderö kyrka med bogårdsmur och stiglucka – porten in till kyrkogården.

Torsåkers kyrka med himmelskt stjärnvalv från 1400-talet.

HÄRNÖSANDS STIFT omfattar cirka 100 församlingar i Medelpad, Härjedalen, Jämtland och Ångermanland. I den här foldern kan du läsa om deras medeltida kyrkor och med kartan uppslagen ser du också var de ligger.

Medeltiden var en period på ungefär 500 år. Den börjar då de flesta i landet kristnats omkring 1050 och slutar på 1520-talet då Gustav Vasa blivit kung. De äldsta bevarade kyrkorna i stiftet är från slutet av 1100-talet, men inga står helt oförändrade sedan den dag de byggdes. Varje tid har satt sin prägel. En del medeltidskyrkor ingår som mindre eller större delar i yngre kyrkor, andra är ruiner och några är mycket välbevarade.

Härnösands stift skulle också kunna kallas Sanktoloöföland. Inget annat stift i landet präglas så mycket som Härnösands av Sankt Olof. Enligt legenden landsteg han i Selånger 1030 och följde älvdalarna till Norge. Pilgrimer har vandrat Sankt Olofs vägar sedan dess.

Härnösands stift bildades 1647 och är ett av svenska kyrkans tretton stift. Dessförinnan tillhörde Norrland Uppsala ärkestift. Landskapet Jämtland löd under helt unika förhållanden. Världsligt tillhörde det Norge, kyrkligt Sverige, undantaget 1570–1645 då det löd under Nidaros ärkestift.

Svenska kyrkan, Härnösands stift:
www.svenskakyrkan.se/harnosandsstift

Foto där ingen annan anges: Härnösands stift, Torbjörn Svaan.
Fotot på framsidan visar Vibyggerå kyrka.
Text och grafisk form: Hugun & Munin Kulturinformation.
Tryck: Skellefteå Tryckeri 2011.